

3.8 Формування толерантності здобувачів початкової освіти в позаурочній діяльності

У сучасних реаліях невизначеності, зростання соціального розшарування та напруги в суспільстві, повномасштабне вторгнення військ російської федерації на територію України, зниження рівня духовної культури загострюється проблема взаємовідносин між людьми. У зв'язку з цим питання, пов'язані з вихованням толерантності, набувають особливої значущості та актуальності. Формування толерантності має стати не просто завданням духовно-морального виховання, а одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки України. Останнім часом у світі матеріальні цінності перестають домінувати над духовними, дещо сповільнився й процес руйнації особистості [402].

Сьогодні, як ніколи, особливої значущості набуває моральне, толерантне виховання здобувачів освіти, у тому числі й початкової, спрямованої на розвиток їхньої духовності, від якої в майбутньому залежатиме доля держави й суспільства [404]. Однак лише тісна співпраця закладів освіти та сім'ї здатна створити єдине виховне середовище, яке дозволить досягти високих результатів щодо морального, патріотичного, толерантного виховання підростаючого покоління. Усе це свідчить про сучасність і своєчасність дослідження зазначеної проблематики.

Вітчизняні науковці досліджували толерантність різноаспектно, а саме: теоретичні засади її формування (А. Асмолова, В. Бабкіна, Н. Гасанова, В. Горбатенко, М. Євтух, А. Зимбула, В. Золотухіна, Н. Круглова, В. Лекторський, І. Оніщенко, Л. Редькіна, Л. Чередник та ін.); прояви толерантності й інтолерантності (С. Авраменко, О. Батуріна, Т. Білоус, Я. Довгополова, І. Жданова, О. Зарівна, П. Комогоров, О. Пугачова, О. Рибак та ін.). Однак, як свідчить аналіз наукових праць, недостатньо джерел, які б були засадничими для формування толерантності в здобувачів початкової освіти [413].

Мета дослідження полягає в розробці та апробуванні спеціальної методики виховної роботи, яка забезпечить формування толерантності в здобувачів початкової освіти.

Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**:

1. Шляхом теоретичного аналізу філософських, психологічних і педагогічних джерел із проблеми дослідження, уточнити сутність і структуру поняття «толерантність молодших школярів».

2. Визначити компоненти, критерії та показники, охарактеризувати рівні формування толерантності здобувачів початкової освіти.

3. Розробити та експериментально перевірити програму для 1-2 класів «Виховання толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності».

Об'єкт дослідження – процес формування толерантності в здобувачів початкової освіти.

Предмет дослідження – формування толерантності молодших школярів під час позаурочної діяльності.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи**:

–*теоретичні*: синтез, аналіз, порівняння, класифікація, конкретизація та узагальнення даних, які на основі вивчення стану проблеми в науковій літературі уможливили аргументоване обґрунтування змісту формування толерантності молодших школярів, критеріїв, показників, соціально-педагогічних умов;

–*емпіричні*: спостереження, бесіди, анкетування, педагогічний експеримент – вивчення результатів діяльності молодших школярів дали змогу визначити рівні сформованості їх толерантності, особливості впливу педагогів і батьків на процес профілактики прояву нетолерантної поведінки досліджуваних, розробити методику її профілактики.

3.8.1 Теоретичні засади формування толерантності здобувачів початкової освіти в позаурочній діяльності

У вітчизняній науці та практиці ідеї толерантності реалізуються в педагогіці співпраці, успіху, діалогу, гуманізму (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, С. Лисенкова,

О. Савченко, В. Шаталов, А. Козлова, В. Маралов, В. Сітаров та ін). Із зарубіжної літератури найбільший інтерес представляють роботи А. Маслоу, К. Роджерса, Д. Фрейберга, С. Френе, Дж. Колта, С. Мадді та ін.

Проаналізувавши педагогічну літературу під кутом зору досліджуваної проблеми, дійшли висновку, що поняття «толерантності» формувалося протягом багатьох століть, цей процес продовжується досі. Термін «толерантність» (від латинського «tolerantia» – терпіння) трактується як здатність організму переносити несприятливі впливи тих чи інших факторів навколишнього середовища, терпимість до думок, переконань, поведінки інших [419].

У різних культурах інтерпретація толерантності має різні смислові відтінки відповідно до історичного досвіду народів, найчастіше на основі мирного співіснування та розвитку суспільних відносин. В англійській мові, за Оксфордським словником, толерантність – це «бажання прийняти людину чи річ без протесту»; у французькій – «повага до чужої свободи, способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів»; в арабській – «м'якість, співчуття, терпіння»; в українській – «терпимість, що виявляє великодушність до інших».

Проаналізувавши етимологічні корені поняття «толерантності», основні зарубіжні та вітчизняні визначення в різних наукових дисциплінах (у соціально-філософському сенсі – «предмет етичного осмислення», у медицині, математиці – «психологічний феномен»), можна стверджувати, що розуміння цього поняття суттєво відрізняються [421]. Так, у філософії йому надається кілька тлумачень, але для нашого дослідження важливе саме таке: «Толерантність – це терпимість до інших поглядів, звичок» [404].

У соціології толерантність – це «терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань; витривалість по відношенню до несприятливих емоційних факторів; відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор, що відбувається внаслідок зниження чутливості до його дій» [393].

Поняття «толерантність» у психолого-педагогічній літературі визначається по-різному залежно від предмета дослідження. Так, С. Братченко визначає низку

підходів щодо його розуміння: гуманістичний, згідно з яким толерантність розглядається як прояв свідомого, осмисленого та відповідального вибору людини, її власної позиції; особистісний, відповідно до якого психологічною основою толерантності є цінності, смисли та особистісні установки; діалогічний, в основі якого лежить міжособистісна толерантність як особливий спосіб стосунків і міжособистісної взаємодії з іншими та міжособистісний діалог [391].

Дослідник І. Гриншпун зводить толерантність до «...здатності до збереження, саморегуляції при рушійних впливах середовища; неагресивної поведінки щодо іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від її дій» [397].

У нашому дослідженні термін «толерантність» уживається в подвійному значенні: по-перше, як комплекс якостей особистості, її інтегрована характеристика, на виховання якої спрямовано діяльність учителя; по-друге, сукупність ідей методологічного рівня, вихідні положення процесу виховання.

Організація життєдіяльності молодших школярів на толерантній основі, на думку Г. Кайдалової, поєднує в собі уникнення насильства між людьми; шанобливе ставлення до природи, різних видів діяльності; навчання безконфліктної взаємодії; спілкування, співпраця; створення альтернатив для здійснення учнями вільного вибору; активна взаємодія батьків у проблемах виховання та навчання; створення безпечного освітнього середовища [409].

Дослідники І. Гаврик, О. Івлієва, А. Лесик, А. Міненко, С. Мартиненко, О. Попова наголошують, що виховання толерантної особистості можливе лише за таких умов: усвідомлення дитиною своїх потреб (фізичних, духовних), можливостей, переваг та недоліків; вироблення вміння керувати своїми діями, не завдаючи шкоди іншим; визначення разом з молодшими школярами правил та норм людського життя (знайомство з поняттями «правила», «закон», «норма», «вимоги», «традиції»); розвиток уміння давати оцінку своїм вчинкам та вчинкам інших, прислухатися до думки інших, без конфліктів вирішувати проблеми, що виникають; розуміння унікальності кожної людини, розвитку інтересу до життя [423].

Цілком закономірно, що толерантність розглядається як динамічна, інтегральна моральна якість особистості, що характеризується поважним та терпимим ставленням до людей іншої національності, релігії, звичаїв, звичок, соціального статусу, а також можливість знайти конструктивне рішення в суперечливих та конфліктних ситуаціях, зберігаючи під час цього свою індивідуальність [405].

Учені (А. Лесик, С. Мартиненко, О. Попова, Л. Чередник та ін.) доводять, що шанобливе ставлення до людей та навколишнього середовища можна сформувати, якщо цьому приділяти належну увагу в освітньому процесі початкової школи. Для усвідомлення своєї громадянської відповідальності учні мають отримати знання про випадки образи людської гідності, масові прояви нетерпимості, результатом яких стали насильство та страждання [415].

Отже, виховання толерантності молодших школярів – складний багатогранний процес, у якому досягти успіху можна, якщо, по-перше, учитель ураховуватиме вікові особливості здобувачів, особистісні якості кожного; по-друге, організовуватиме діяльність на засадах педагогіки співпраці; по-третє, розвиватиме уявлення учнів про себе як унікальну, самооцінну, неповторну особистість; забезпечить ознайомлення з навколишнім світом відповідно до базової програми (особливості культури, побуту, сімейного життя тощо). Крім того, зважаємо на те, що в молодшому шкільному віці закладаються основи моральних вчинків, відбувається засвоєння моральних норм та правил поведінки, починає формуватися публічна орієнтація особистості.

Погоджуємося з думкою, що організоване педагогом освітнє середовище сприятиме вихованню в молодших школярів толерантності, формуванню правильної моделі поведінки [401]. Найбільшу складність у здобувачів початкової освіти викликають такі вимоги толерантного ставлення до оточення, як прояв терпимості до чужої думки чи поведінки, здатність пробачити кривдника, ставитися до людей з фізичними вадами як рівних.

Формування толерантної особистості – процес складний, де ключова роль належить педагогу, який організовує систематичну взаємодію з усіма

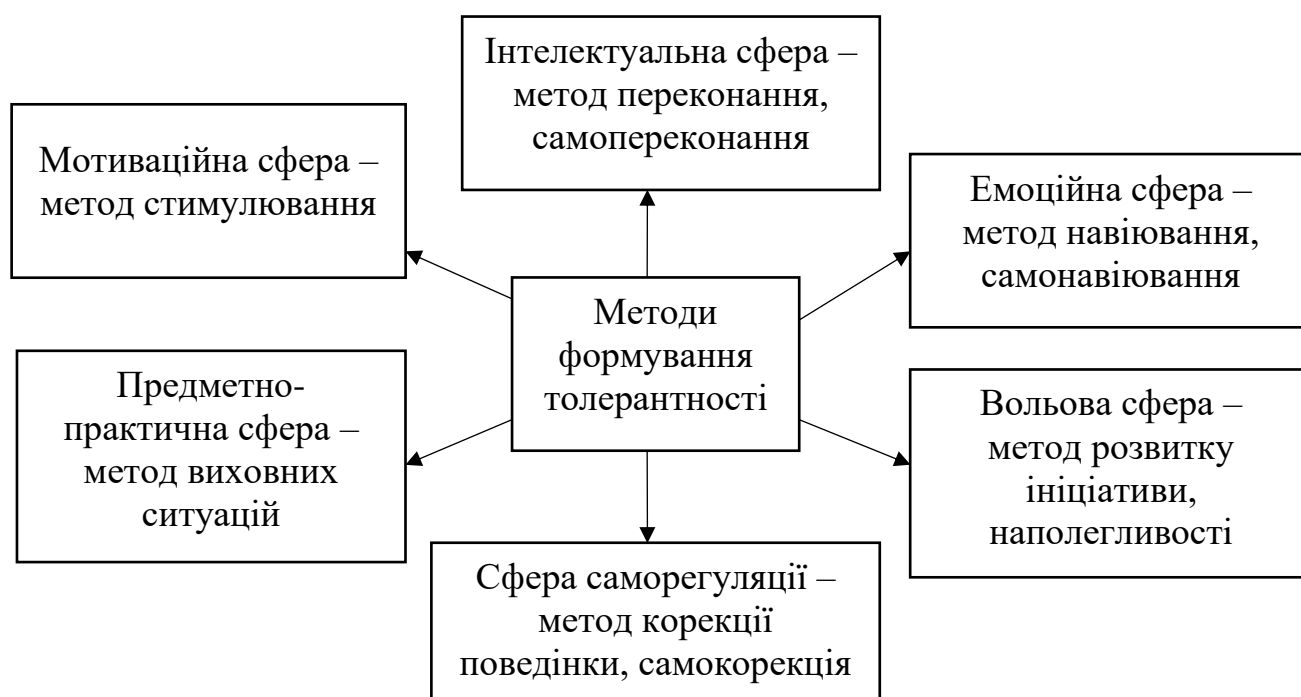
учасниками освітнього процесу з метою формування основ толерантності, що не є вродженими, а розвиваються, піддаються стимулюванню й корекції [407]. Зазвичай це відбувається на уроках і під час позаурочної діяльності, оскільки значно підвищується роль молодших школярів у виборі способів використання вільного часу, реалізації самовиховання, виробленні певних життєвих установок. Нині основними завданнями позаурочної роботи визнано: забезпечення сприятливої адаптації учня в школі; поліпшення умов розвитку молодших школярів з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей; оптимізація навчального навантаження [402].

Перед учителем початкових класів стоїть важливе завдання – підготувати молодших школярів до толерантної взаємодії, сформуванню потреби в моральній поведінці, упевненість у своїх можливостях. Для цього спеціально організовується індивідуально-парна взаємодія та колективні відносини.

Методи виховання основ толерантної поведінки – це способи формування в учнів готовності до розуміння інших людей та терпимого ставлення до їхніх вчинків (Табл. 1).

Таблиця 1

Методи формування толерантності молодших школярів

Методи формування в молодших школярів толерантності спрямовані на ознайомлення їх з такими поняттями: ідеал терпимості, принципи відносин із людьми інших соціальних та національних груп. При впливі на інтелектуальну сферу використовується, передусім, метод переконання, який передбачає розумне підтвердження необхідності толерантної поведінки. Учні, оцінюючи отриману інформацію, або погоджуються з поглядами чи позиціями, або коригують їх. Переконання як метод у виховному процесі реалізується через ознайомлення з різними літературними творами, історичними аналогіями тощо [389].

В емоційній сфері методи з формування толерантності здобувачів початкової освіти необхідно спрямовувати на вироблення характеру моральних переживань, пов'язаних з нормами або відхиленнями від ідеалів: жалість, співчуття, довіра, подяка, чуйність, самолюбство, емпатія, сором та інші. Виховання толерантності є ефективним лише в тому випадку, якщо воно відбувається в правильному емоційному тоні, а педагогу вдається поєднувати вимогливість та доброту. Методи, спрямовані на емоційну сферу молодших школярів, допомагають формуванню в них необхідних навичок в управлінні своїми емоціями, конкретними почуттями.

Навіювання – це метод, який впливає на емоційну сферу учнів, що викликає некритичне сприйняття і засвоєння будь-якої інформації. Навіювання є важливим фактором поширення гасел-суджень, у яких гранично коротко, але точно визначається ставлення до людей. Процес навіювання часто супроводжується процесом самонавіювання (переживання), коли молодші школярі намагаються давати емоційну оцінку своїй поведінці, відповідаючи на запитання: «Що б мені сказав у цій ситуації вчитель?» [388].

Крім того, необхідно формувати морально-вольові якості молодших школярів: мужність, сміливість, важливість у відстоюванні моральних ідеалів. Методи, що впливають на вольову сферу з метою виховання толерантності, припускають: розвиток ініціативи, впевненості у своїх силах, наполегливості, вміння долати труднощі задля досягнення мети; формування вміння володіти

собою (витримка, самовладання); вдосконалення навичок самотійної поведінки тощо.

У сфері саморегуляції необхідно формувати моральну правомірність вибору: сумлінність, самооцінку, самокритичність, вміння співвіднести свою поведінку з іншими, добродієність, самоконтроль та ін. Саморегуляція здійснюється відповідно до відомої формули С. Рубінштейна про фокусування зовнішнього через внутрішнє. Саморегуляція здійснюється як система внутрішнього забезпечення спрямованості дії за наявності множини зовнішніх умов, можливостей, завдань. Методи впливу на сферу саморегуляції спрямовані на формування в молодших школярів навичок психічних і фізичних саморегуляцій, аналізу життєвих ситуацій, чесного ставлення до себе і до інших.

У предметно-практичній сфері необхідно розвивати в здобувачів початкової освіти здатність здійснювати моральні вчинки, чесно та сумлінно ставитись до дійсності; вміння оцінити моральність вчинків і поведінку відповідно до моральних норм. Особистість вибирає той спосіб застосування своїх здібностей, який виражає її готовність до оволодіння певними видами діяльності та їх успішного здійснення. Методи впливу на предметно-практичну сферу спрямовані на розвиток в учнів якостей, що допомагають реалізуватися як суспільній особі та неповторній індивідуальності [389].

При формуванні толерантності молодших школярів учені радять спиратися на вихідні принципи: відмова від насильства як неприйняттого засобу залучення людини до будь-якої ідеї; добровільність вибору; акцент на щирості та чесності переконань; свобода совісті; вміння змусити себе підпорядковуватися законам, традиціям та звичаям інших, які можуть відрізнятися за різними ознаками – національними, расовими, культурними, релігійними тощо.

До професійних компетенцій педагога, зазначених у Державному стандарті загальної середньої освіти, належать такі вміння та навички, які, на наш погляд, є визначальними у формуванні психологічно комфортного та толерантного освітнього середовища: вміння ефективно регулювати поведінку учнів, забезпечуючи безпечне толерантне освітнє середовище; вміння спілкуватися з

молодшими школярами, визнаючи їхню гідність, розуміючи і приймаючи їх; вміння співпрацювати (конструктивно взаємодіяти) з іншими педагогами та спеціалістами у вирішенні виховних завдань (завдань духовно-морального розвитку дитини); уміння аналізувати реальний стан справ у класі, підтримувати у дитячому колективі ділову, дружню атмосферу; уміння захищати гідність та інтереси учнів, допомагати тим, хто опинився в конфліктній ситуації та/або несприятливих умовах [393]. Для їх реалізації необхідно використати технології створення психологічно безпечного освітнього середовища школи.

Позаурочну діяльність молодших школярів з метою формування їх толерантності слід організовувати так, щоб кожен «проживав» різні ситуації, оскільки в цьому віці особистості мають високу сприйнятливості і підвищену чутливість. Важливо, щоб кожен визначав свої здібності до лідерства, підтримки, визнання заслуги іншого тощо.

Крім того, основою організації позаурочних заходів має стати системно-діяльнісний підхід. Молодші школярі вчать аналізувати власну поведінку, толерантно сприймати думку іншої людини, працювати в команді, бути лідером. У цьому віці домінує емоційно-чуттєве ставлення до світу та до оточення. Через слово, образ (інсценування, казки), малюнки, гру (відгадування ребусів, загадок) у дитячій свідомості формуються та закріплюються важливі ціннісні орієнтири. З огляду на ці обставини вчителю важливо в процесі підготовки та проведення позаурочних заходів створити комфортні умови для емоційного розвитку молодших школярів [406].

Отже, з метою формування толерантності здобувачів початкової освіти в позаурочній діяльності слід організувати, по-перше, засвоєння моральних категорій у певній послідовності (добро, зло, совість, справедливість, повага, співчуття, милосердя, терпимість); по-друге, застосовувати для цього пізнавальні та етичні бесіди, оповідання, конкурси малюнків, віршів, спортивні ігри, концерти, свята; по-третє, на конкретних прикладах ілюструвати учням соціальні знання про схвалювані та несхвалювані форми поведінки в суспільстві,

первинне розуміння соціальної реальності в повсякденному житті, готовність до побудови конструктивної взаємодії в колективі.

3.8.2 Стан досліджуваної проблеми в сучасній початковій школі

Для того, щоб провести експериментальне дослідження щодо формування толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності, визначили низку завдань: розробити критерії та показники сформованості толерантності в учнів початкової школи; проранжувати рівні сформованості в них толерантності на основі критеріїв та показників; підібрати діагностичні методики; розробити та практично перевірити програму для 1-2 класів «Виховання толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності»

Для реалізації мети констатувального етапу експерименту нами було встановлено критерії та показники сформованості толерантності в молодших школярів, а також підбрано до них відповідні діагностичні методики.

Констатувальний етап експерименту проводився в 1 та 2 класах. Кількість респондентів: 28 осіб – 1 клас, 30 осіб – 2 клас. Критерії, показники та діагностичні методики на констатувальному етапі дослідження подані в табл. 2.

На основі цих критеріїв та показників було розроблено систему оцінювання стану сформованості толерантності в молодших школярів від 1 до 5 балів.

Таблиця 2

Критерії, показники та діагностичні методики на констатувальному етапі дослідження

Критерії	Показники	Методики
Система уявлень дитини про те, як вона оцінює себе сама, як, на її думку, її оцінюють інші люди	Наявність уявлень та понять	Методика «Розуміння поняття «толерантність»
Солідарність у вирішенні загальних проблем	Взаємоповага та згуртованість (конфліктність); симпатії та антипатії	Методика «Закінчи історію»
Поважне ставлення до однолітків	Ставлення до моральних норм	Методика «Як вчинити?»

Досліджувані, які отримали оцінки 1 бал, мали низький рівень прояву толерантності, а отже, гостро потребували спеціальної роботи.

Молодші школярі, які отримали оцінку 2 бали, характеризувалися недостатнім рівнем розвитку толерантності. Вони не прагнули до спілкування, почувалися скуто в новій компанії, колективі; намагалися проводити час наодинці; обмежували свої знайомства, відчували труднощі у встановленні контактів з людьми; почувалися невпевнено; погано орієнтувалися в незнайомій ситуації; не обстоювали свою думку; важко переживали образи. У багатьох справах такі молодші школярі вважали за краще уникати проявів самостійних рішень та ініціативи. Ці учні також потребували проведення з ними спеціальної роботи.

Для досліджуваних, які отримали оцінку 3 бали, характерний середній рівень вияву толерантності. Вони прагнули контактів із людьми; не обмежували коло своїх знайомств, проте не вміли відстоювати свою думку; часто вступали в конфлікти або залишалися скривдженими однолітками, несамостійними. Ця група випробуваних потребує подальшої серйозної та планомірної роботи з формування та розвитку навичок толерантної поведінки.

Респонденти, які отримали оцінку 4 бали, віднесені до групи з достатнім рівнем толерантності. Вони не губилися в новій обстановці, швидко знаходили друзів, постійно прагнули розширити коло своїх знайомих; були активними, допомагали близьким, друзям; виявляли ініціативу в спілкуванні; із задоволенням брали участь в організації заходів; характеризувалися бажанням відстоювати свої інтереси достатньою самостійністю. Усе це вони робили не з примусу, а відповідно до внутрішніх бажань.

Молодші школярі, які отримали оцінку 5 балів, характеризувалися високим рівнем толерантності. Вони відчували потребу в комунікативній та організаторській діяльності, активно прагнули до неї, швидко орієнтувалися у важких ситуаціях, невимушено поводитися в новому колективі. Це ініціативні учні, які могли у важливій справі або складній ситуації приймати самостійні

рішення, відстоювали свою думку та домагалися, щоб вона була прийнята іншими

Відповідно до системи оцінювання для діагностики рівня сформованості толерантності в молодших школярів було систематизовано такі рівні та ознаки прояву толерантності, які будуть встановлені за сумою набраних учнями балів (табл. 3).

Таблиця 3

Рівні та ознаки прояву толерантності молодших школярів

№	Ознаки прояву толерантності молодших школярів	Рівні прояви толерантності молодших школярів		
		Високий	Середній	Низький
1.	Прагнення рівноправності	Розуміння ситуацій, де необхідно дотримуватися принципу рівноправності	Прагнення рівноправності проявляється у іграх рахунок дотримання черговості	Протиставлення себе групі. Небажання підкорятися правилам
2.	Взаємоповага	Вміння самостійно побачити сильні сторони однокласників	Орієнтується на оціночні судження вчителя	Егоцентризм
3.	Солідарність у вирішенні загальних завдань	Усвідомлює цінність та значення запропонованого завдання	Приймає запропоновані цінності та значення поставленого завдання	Не приймає запропоновані цінності в поставленому завданні
4.	Добровільне співробітництво	Керується внутрішніми мотивами	Керується зовнішніми мотивами	Відсутність мотивації, взаємодії

Таке ранжування рівнів та ознак прояву толерантності було використане з метою систематизації отриманих результатів проведених діагностик у 1,2 класах гімназії №3 «Сузір'я» Бердянської міської ради Запорізької області.

Методика 1 «Розуміння поняття «толерантність». Визначення рівня знань щодо сформованості понять, що визначають термін «толерантність», було проведено у вигляді контрольного опитування:

1. Розкажи про себе.
2. Ти маєш друзів, як ти можеш пояснити поняття «Я та інші»?

3. Ти живеш разом з мамою та татом, братом, сестрою, а що, по-твоєму, означає слово «родина»?

4. Ти часто не слухаєш дорослих, а чи правильна така поведінка?

5. Хто у твоїй родині головний?

6. Хтось ображає слабкого. Як ти думаєш: це зла, жорстока людина?

7. Ти не сваришся з однокласниками, тому що боїшся чи виявляєш терпіння, терпимість?

Обробка відповідей учнів проводилася за такими параметрами: повна відповідь на питання – високий рівень; досить повна відповідь на питання – середній рівень; неповна відповідь на питання – низький рівень; немає відповіді – група ризику.

При аналізі результатів опитування з'ясувалося, що труднощі викликають відповіді на питання, пов'язані з визначенням учнями таких понять, як «я», «я та інші», «терпіння» та «терпимість», «сім'я», «зло», «жорстокість». Це можна пояснити тим, що молодші школярі не повною мірою знайомі з цими поняттями, недостатньо володіють інформацією про толерантність, терпиме ставлення до інших. Таким чином, визначилася головна мета, якої потрібно досягти при проведенні формувального експерименту, – це навчити учнів умінню правильно пояснювати та розуміти суть понять «я», «я та інші», «родина», «терпіння», «терпимість», що допоможе формуванню толерантності як однієї з необхідних моральних якостей особистості.

Методика 2. «Закінчи історію». Метою було встановлення, наскільки молодші школярі розуміють значення таких слів: доброта – агресивність, працьовитість – лінь, правда – брехня. Дослідження проводилося індивідуально.

Історія 1. У дівчинки з портфеля на підлогу випали зошити й книжки. Поруч стояв хлопчик. Він підійшов до дівчинки і сказав: ...

Що сказав хлопчик? Чому? Як вчинив хлопчик? Чому?

Історія 2. Петрусь та Максимко гралися й зламали гарну дорогу іграшку. Прийшов тато і запитав: «Хто зламав іграшку?». Тоді Петрусь відповів: ...

Що відповів Петрусь? Чому? Як вчинив Петрусь? Чому?

Опрацювання результатів: 1 бал – учень (учениця) не може оцінити вчинок героїв історій; 2 бали – учень (учениця) оцінює поведінку героїв історій як позитивну чи негативну (правильну чи неправильну, хорошу чи погану), але оцінку не мотивує і моральну норму не формулює; 3 бали – учень (учениця) називає моральну норму, правильно оцінює поведінку героїв історій, але не мотивує свою оцінку; 4 бали – учень (учениця) називає моральну норму, правильно оцінює поведінку героїв та мотивує свою оцінку.

Методика «Як діяти?» використовується для виявлення в учнів ставлення до моральних норм. Молодшим школярам пропонується уявити задану ситуацію і повідомити, як би вони поведися.

Ситуація 1. Під час зміни один із твоїх однокласників розбив вікно і не зізнався. Ти все бачив. Що ти скажеш? Чому?

Ситуація 2. Однокласники змовились зірвати урок. Як ти будеш діяти? Чому?

Обробка та інтерпретація результатів:

➤ 0 балів – учень (учениця) не має чітких моральних орієнтирів; ставлення до моральних норм нестійке; неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають названим якостям), емоційні реакції неадекватні чи відсутні;

➤ 1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати їм учень (учениця) не прагне або вважає це недосяжною мрією; адекватно оцінює вчинки, проте ставлення до моральних норм нестійке, пасивне; емоційні реакції неадекватні;

➤ 2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків та емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке;

➤ 3 бали – учень (учениця) доводить свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні; ставлення до моральних норм активне та стійке.

Після проведення діагностик було зроблено зріз сформованості толерантності в здобувачів початкової освіти згідно з визначеними критеріями і показниками на основі методів і методик, які застосовувались нами на констатувальному етапі експерименту (див. табл. 4 і рис.1).

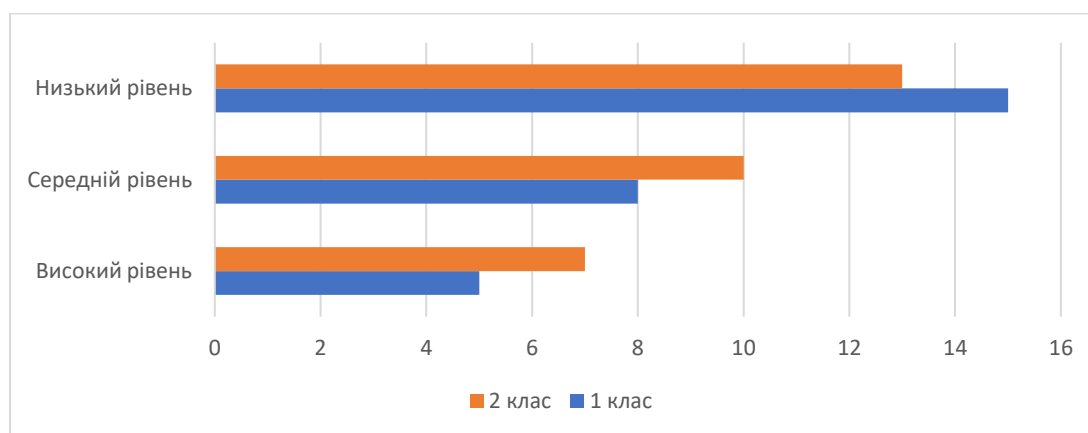
Таблиця 4

Рівень сформованості толерантності в молодших школярів на констатувальному етапі

Рівень	1 клас – 28 учнів		2 клас – 30 учнів	
	Кількість учнів	%	Кількість учнів	%
Високий	5	18	7	23
Середній	8	28	10	33
Низький	15	54	13	44

Рисунок 1

Рівень сформованості толерантності в молодших школярів на констатувальному етапі

Аналіз таблиці 4 свідчить, що на початку дослідно-експериментальної роботи більшість молодших школярів виявила низький рівень сформованості толерантності (1 клас – 54%, 2 клас – 44%).

Отже, у процесі проведення цього етапу дослідження щодо формування толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності, виявлено аспекти подальшої роботи: підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в учнів у

позаурочній діяльності; залучення здобувачів початкової освіти до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності; розробити комплекс заходів щодо виховання толерантності в молодших школярів.

3.8.3 Зміст і завдання експериментальної технології щодо формування толерантності в молодших школярів у процесі позаурочної діяльності

Початкова школа – це один з найважливіших етапів у формуванні толерантності особистості, а педагог має забезпечити організацію виховання в молодших школярів шанобливого та толерантного ставлення.

Позаурочна діяльність, що включає в себе позакласні заходи, гурткову роботу, розмови як з дітьми, так і з батьками, є більш сприятливою для виховання толерантності в здобувачів початкової освіти. Упевнитися в цьому допомогли проведенні сімейні конкурси, тематичні заходи, спортивні змагання, організовані виставки тощо.

Упродовж експерименту було використано різноманітні форми роботи під час позаурочної діяльності, а саме:

- організація діалогів / полілогів (робота в парах, групах). На таких заняттях молодші школярі вчилися слухати, оцінювали свою роботу та діяльність однолітків, відстоювали власну думку;
- використання природних ситуацій або створення штучних для пояснення характеру взаємовідносин, що виникають між дітьми;
- знайомство учнів з такими художніми творами, які викликають співчуття, співпереживання, а отже, сприяють формуванню певної моральної позиції;
- перегляд з молодшими школярами мультфільмів, художніх фільмів, соціальних відеороликів тощо з метою їх обговорення;
- використання ігрових технологій, зміст яких звертає увагу учнів на моральний аспект взаємовідносин;
- особистий приклад вчителя.

Під час проведення позакласних заходів, тематичних свят відбувалося знайомство молодших школярів зі звичаями та культурною спадщиною. Велику

допомогу у виховній роботі було спрямовано на усну народну творчість – прислів'я, приказки, загадки, пісні, які дозволили ознайомити учнів з історією Батьківщини, традиціями українського народу. Дуже важливо було домогтися усвідомлення молодшими школярами значущості громадянства та належності до Батьківщини. З дитячих років потрібно вчити дитину шанобливо ставитись до законів своєї країни, основної символіки держави. Важливу роль у формуванні толерантності відіграє робота з морального виховання, становлення і згуртування дитячого колективу. Ця діяльність була спрямована на те, щоб учні почувалися комфортно в колективі, могли вільно спілкуватися, гратися, виявляти співчуття, прагнули взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Велику роль у формуванні толерантності в молодших школярів відігравали тренінгові заняття, анкетування, які були проведені в кожному класі. Так, загальною метою тренінгів, проведених в експериментальному класі, був розвиток у молодших школярів соціальної інтуїції, здатності до емпатії, розуміння почуттів та емоцій інших; виховання терпимості до інших.

Відповідно до зазначеної мети були розроблені такі завдання:

- ознайомити здобувачів початкової освіти з правилами роботи у тренінговій групі;
- розробити «Закони дружнього колективу»;
- сприяти підвищенню самооцінки в школярів;
- виховувати почуття колективізму, толерантності;
- формувати інтерес до тренінгових занять.

Проаналізувавши дані проведених тренінгів у кожному класі, ми дійшли висновку, що здобувачі початкової освіти недостатньо розуміють почуття інших, у них мало сформовані навички безкорисливості, взаємності, колективізму.

Зазвичай, усвідомлення критеріїв моралі відбувається пізніше, ніж формуються моральні почуття та алгоритм соціальної поведінки. У зв'язку з цим нами було розроблено програму для 1-2 класів «Виховання толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності», що має комплексний характер та

знайомить їх з основами різних світоглядів і спирається на моральні цінності, гуманізм та духовні традиції.

Представлена система виховних годин, позакласних заходів, тренінгів, колективно-творчих справ тощо, які сприяють вихованню терпимості до інших, дозволить учням успішно адаптуватися не тільки до життя в школі, а й поза її межами. Виходячи з поставлених завдань дослідження, оптимальним варіантом їх реалізації є організація системи позакласних заходів та виховних годин у кожному класі протягом проведення експерименту.

У першому класі наскрізною лінією було обрано «Я та моя сім'я». Ураховуючи вікові особливості здобувачів початкової освіти, протягом експерименту проводилися колективні справи, які допомогли кожному найповніше розкритися, розповісти однокласникам про свої інтереси та захоплення і, з іншого боку, дізнатися щось нове про однолітків, можливо, знайти нових друзів.

Для учнів 1 класу нами було обрано таку мету: допомогти усвідомити неповторність своєї особистості й кожного однокласника (однокласниці).

Відповідно до мети були сформовані такі завдання:

1. Вивчати інтереси, потреби та особистісні характеристики членів класного колективу.
2. Виховувати в дітях повагу до себе, однолітків та старших.
3. Активно залучати батьків до позакласних заходів.
4. Допомогти першокласникам легше перенести адаптаційний період.

Поставлені завдання були реалізовані за допомогою таких форм роботи з учнями: День толерантності – «Вчимося бути толерантними», «Мандрівка до країни Толерантності», кінолекторій «Все про толерантність» та інші.

У другому класі наскрізною лінією було визначено «Ти та я, та ми з тобою». Для молодших школярів зростає роль відносин з однолітками, у цей час відкриваються додаткові можливості для активного використання їх з освітньою метою. Для психологічного комфорту молодшим школярам необхідно відчувати

підтримку та схвалення з боку товаришів, тому слід навіювати, що кожен з них відіграє важливу роль в організації, яка називається колективом.

Метою виховного процесу в 2 класі нами було встановлено формування та розвиток почуття згуртованості класного колективу.

Відповідно до мети були розроблені такі завдання:

1. Навчати молодших школярів взаємодіяти під час вирішення проблем у колективі, поділу праці в процесі виконання завдань.
2. Формування традицій класного колективу.

Реалізації поставлених завдань сприяли такі форми роботи: години книги «Вчимося бути толерантними», вікторина «З толерантністю в серці» та інші.

Проведена цілеспрямована робота з батьками та учнями щодо формування толерантності в молодших школярів допомогла упевнитися: якщо педагог є прикладом толерантного та поважного ставлення до батьків та дітей, то це стане позитивним зразком гуманної взаємодії в колективі.

Проаналізувавши досвід учителів початкових класів, було виокремлено такі принципи роботи, які застосовувалися нами під час експерименту:

1. Супроводжувати, а не керувати. Учитель має допомагати учням висловлювати власні почуття.
2. Переважна орієнтація на емоційну сферу дитини.
3. Робота з тими спостереженнями та знаннями, які діти самі вважають важливими для себе.
4. Не нашкодити. Обговорення лише факту наявності переживань, але й проблем конкретної дитини.

Важливу роль при формуванні толерантного ставлення молодших школярів відведено класним справам, екскурсіям тощо.

Отже, тематика позакласних заходів за розробленою нами програмою «Виховання толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності» спрямована на поглиблення знань учнів про Батьківщину, рідний край, місце народження, історію, традиції, культуру народів; більш змістовне знайомство з історією сім'ї; виховання громадянської самосвідомості та причетності до рідних

витоків; формування в молодших школярів особистої відповідальності за майбутнє країни.

3.8.4 Аналіз результатів упровадження експериментальної технології щодо формування толерантності здобувачів початкової освіти

Контрольний етап експерименту передбачав визначення ефективності проведеної роботи, перевірку даних, здійснення кількісного та якісного аналізу результатів дослідження, а також встановлення дієвості результатів з формування толерантності в здобувачів початкової освіти. Важливе значення в цьому процесі відіграла розроблена й апробована програма «Виховання толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності», завдяки якій здобувачі початкової освіти поглибили та систематизували знання щодо розуміння сутності толерантності та її значення в житті людей; ознайомилися з правилами толерантної взаємодії; оволоділи навичками толерантної поведінки. Це сприяло розвитку в молодших школярів умінь виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання; терпиме ставлення до інших; контролювати власну поведінку; забезпечувало формування досвіду толерантної взаємодії з людьми. Так, у табл. 5 та рис. 2 наведені результати діагностування, проведеного наприкінці експерименту, які свідчать про значні позитивні зрушення в рівнях сформованості толерантності в здобувачів початкової освіти.

Одним із завдань дослідження було встановити ефективність використання системи позакласних заходів з формування толерантності молодших школярів.

Таблиця 5

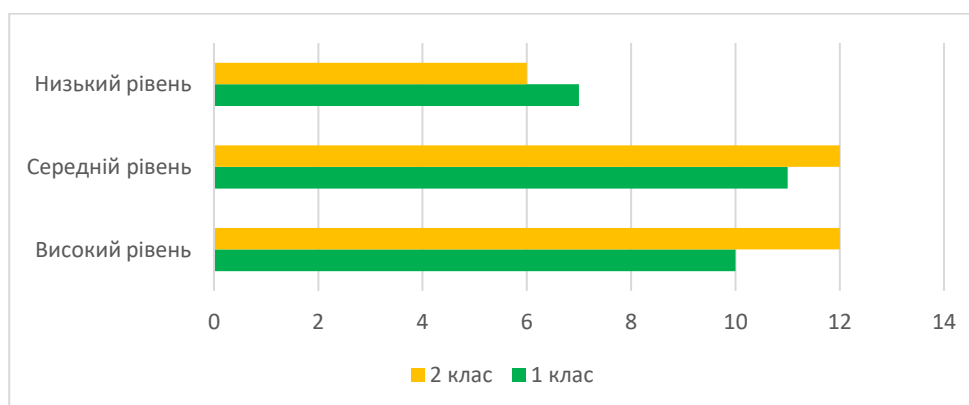
**Рівень сформованості толерантності в молодших школярів на
контрольному етапі**

Рівень	1 клас, 28 учнів		2 клас, 30 учнів	
	Кількість учнів	%	Кількість учнів	%
Високий	10	36	12	40
Середній	11	39	12	40
Низький	7	25	6	20

Контрольний зріз (табл. 6, рис. 3) дав змогу оцінити ефективність проведеної експериментальної роботи з учнями початкової школи щодо формування в них толерантності, визначити результативність проведених заходів та з'ясувати динаміку рівнів її сформованості в респондентів.

Рисунок 2

**Рівень сформованості толерантності в молодших школярів на
контрольному етапі**

Таблиця 6

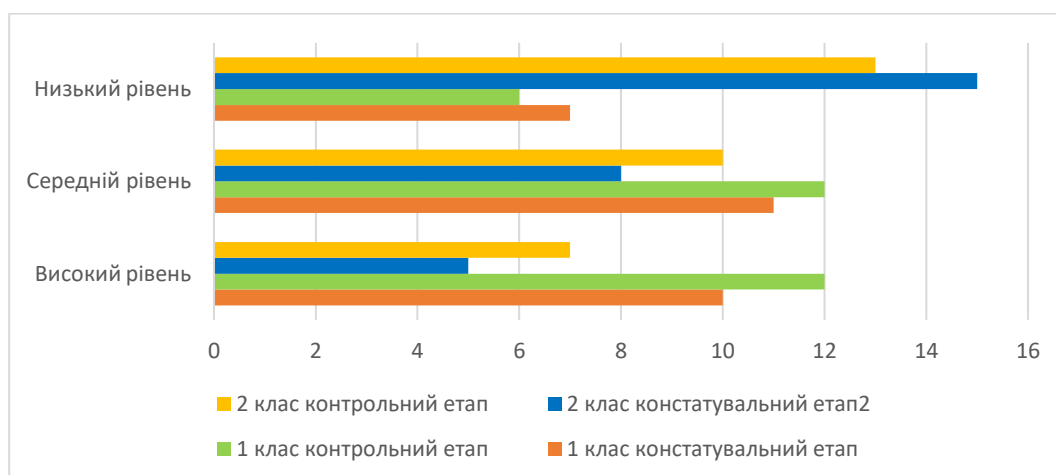
Порівняння результатів констатувального та контрольного зрізів щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Рівень	Констатувальний етап				Контрольний етап			
	1 клас – 28 учнів		2 клас – 30 учнів		1 клас – 28 учнів		2 клас – 30 учнів	
	Учні	%	Учні	%	Учні	%	Учні	%
Високий	5	18	7	23	10	36	12	40
Середній	8	28	10	33	11	39	12	40
Низький	15	54	13	44	7	25	6	20

На основі наведених даних можна помітити позитивні зміни рівнів сформованості толерантної поведінки молодших школярів по кожному з критеріїв.

Рисунок 3

Порівняння результатів констатувального та контрольного зрізів щодо формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності

Порівнявши всі результати (Табл. 6, Рис.3), можна простежити зростання показників рівня сформованості толерантності молодших школярів. Так, на початку дослідження учнів 1 класу, що мали високий рівень сформованості

толерантності, було 18%, учнів 2 класу – 23%. Після педагогічного експерименту цей показник досяг 36%, що на 5 учнів більше у 1 класі та на 5 учнів у 2 класі, змінившись на 40% від загальної кількості молодших школярів. Простеживши результати, ми виявили, що ці респонденти мають чіткі уявлення щодо сутності толерантності та її ролі в житті людей: усвідомлені знання про доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання, терпимість. Молодші школярі правильно розуміють і аргументують причини власної поведінки та поведінки інших людей у різних ситуаціях; завжди виявляють чуйність, співчуття, співпереживання, терпиме ставлення до інших, уміють контролювати власну поведінку.

Здобувачів освіти, що виявили рівень сформованості толерантності на середньому рівні, було 28% в 1 класі та 33% в 2 класі, ці показники в ході експерименту не значно змінилися. Результати 1 класу показали, що двоє учнів підняли свій рівень до середнього, а у 2 класі – лише один учень.

Система виховних годин, позакласних заходів, тренінгів, колективно-творчих справ тощо сприяла зменшенню кількості здобувачів початкової освіти, що виявили низький рівень сформованості толерантної поведінки. Цей показник у ході педагогічного експерименту змінився з 54% до 44% у 1 класі та з 25% до 20% у 2 класі.

За час проведення комплексу занять з елементами етичних бесід молодші школярі стали активніше включатися в роботу, усвідомили смислове значення таких якостей, як повага, взаємодопомога, великодушність, миролюбність, співпереживання.

Таким чином, сформувати в здобувачів початкової освіти толерантність як якість особистості можна, якщо приділяти цьому значну увагу на уроках і в позаурочній діяльності, спеціально впроваджуючи програму «Виховання толерантності молодших школярів у позаурочній діяльності». Порівняння даних до та після педагогічного експерименту свідчать про його ефективність, оскільки суттєво зменшилася кількість учнів з низьким рівнем толерантної поведінки.

ВИСНОВКИ

Проведена обробка, інтерпретація та аналіз отриманих кількісних та якісних експериментальних результатів підтвердили досягнення мети дослідження і дозволили сформулювати такі висновки.

1. Формування толерантності в молодших школярів – це процес гуманістично орієнтованого педагогічного впливу, який ураховує їх індивідуальні та психологічні особливості, створення комфортного освітнього середовища. Учитель може досягти успіху, якщо буде враховувати вікові особливості здобувачів, особистісні якості кожного; організовувати діяльність на засадах педагогіки співпраці; розвивати уявлення учнів про себе як унікальну, самооцінну, неповторну особистість.

2. Особливостями формування толерантності здобувачів початкової освіти є здатність до довільного регулювання поведінки, переважання чуттєво-емоційного пізнання світу, великої навіюваності, вразливості, сприйнятливості до засвоєння загальнолюдських цінностей, потреби в схваленні старшими і ровесниками.

3. Проведена в ході дослідження діагностика рівнів (високого, середнього, низького) на основі розроблених критеріїв дозволила визначити зміст, форми та методи формування толерантності молодших школярів у процесі позаурочної діяльності. Так, констатовано суттєве збільшення в показниках молодших школярів після педагогічного експерименту. Здобувачів, що мали низький рівень сформованості, на початку було 54% в 1 класі, 25 % у 2 класі, а після проведення дослідження показники змінилися до 44% в 1 класі та 20% у 2 класі.

4. Основними формами організації позаурочної діяльності з формування толерантності в молодших школярів були: виховні години, колективні творчі справи, години спілкування, уявні подорожі, ранкові зустрічі, тренінги, читання й обговорення казок, оповідань, віршів (порівняння характерів і вчинків героїв), демонстрація та обговорення мультфільмів і фільмів для дітей, які відображають вчинки дійових осіб, із якими учні співвідносять свою поведінку; творчі завдання

на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають у житті та спонукають до дій і толерантних учинків; використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини; проєктна діяльність, виставки результатів спільної творчої діяльності (малюнків, творчих робіт) тощо. Усе це сприяє розвитку інтересу молодших школярів до толерантності як цінності, спонукає їх до моральних вчинків, створюючи сприятливе освітнє середовище.